

лення проблематики історичних міст та для популяризації наукових знань про історичне міське середовище. Не можна не визнати, що наукові межі історичного краєзнавства лишаються розмитими, а співвідношення регіонально-історичних і краєзнавчих досліджень поки що взагалі не було предметом наукового осмислення. Щодо історичних міст, то насамперед потрібен ґрунтовний довідник, в якому кожен зміг би знайти необхідні відомості з історії містобудування, суспільного життя в місті, перелік найважливіших історичних пам'яток.

Щоб зберегти своєрідність і багате культурне надбання історичних міст, необхідно максимально врахувати їхню специфіку і забезпечити оптимальні умови для їх подальшого існування і розвитку. Їх належить уважно вивчати і на цій основі розробляти науково обґрунтовані програми їхньої реконструкції та регенерації давніх частин. Ця робота в Україні проводиться, хоч не можна не бачити того, що хронічне безгрошів'я останніх років, а подекуди і прояви недбайливого, варварського ставлення до історико-культурної спадщини роблять проблему збереження історичних міст надто гострою і болючою.

Особливу увагу слід звернути на необхідність ширшого застосування в регіонально-історичних дослідженнях, у тому числі і в працях з історії міст, специфічних методик, що їх пропонують спеціальні історичні дисципліни. Йдеться, зокрема, про більш повне використання можливостей історичної бібліографії та інформатики, про ширше залучення етнографічних та археологічних джерел, здобутків соціолінгвістики, історичної географії, генеалогії, геральдики, нумізматики тощо.

Історичні міста - своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В ній закодовані секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Турбота про істо-

ричні міста - це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

ПРИМІТКИ

¹ Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии // Экскурсионное дело. Петроград, 1921. С.21-27.

² Докладніше про це див.: Прибега Я.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. К., 1992. Вип.І. С.53.

³ Текст Хартії див. у додатку до вказаної статті Л.В. Прибеги. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип.І. С.53.

⁴ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сборник документов. М., 1990. С.34-35; 42-43; 99.

⁵ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). К., 1996. С.5-7.

⁶ Міжнародна Хартія по охороні історичних міст // Праці Центру пам'яткознавства. Вип.І. С.60-62.

⁷ Див.: Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К., 1996. С.425-426.

⁸ Докладніше див.: Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. К., 1994. С.55.

Наталія Шевченко

МІСТА УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ 60-70 РР. XVIII СТ.

/за матеріалами Законодавчої комісії 1767-1774 рр./

Останнім часом у зв'язку з утвердженням незалежної України і проведенням широкого спектру реформ

економічного і політичного характеру доволі актуальною стала проблема науково-політичного осмислення непокликаного потенціалу українського державотворення, включаючи й багатий історичний досвід міського самоврядування. Про це свідчить заснування "Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого і регіонального самоврядування", "Асоціації міст України", "Української асоціації місцевих і регіональних влад", "Асоціації демократичного розвитку і самоврядування України", що за підтримкою конгресу місцевих і регіональних влад Європи у 1995 р. провели міжнародну науково-практичну конференцію "Європейський досвід місцевого самоврядування". Вже започатковано видання щорічника "Міське та регіональне самоврядування України", на сторінках якого знаходимо і публікації з історії міст з магдебурзьким правом.¹ Усвідомлюється необхідність теоретичного історико-політологічного осмислення традицій самоврядування з огляду на потребу вироблення оптимальної моделі сучасного суспільно-політичного розвитку України, яка враховувала б вітчизняний історичний досвід і ментально-психологічні орієнтації її народу². Зазначимо, що науковцями визнана наявність в українській ментальності стійких самоврядних потенцій, поміж основних складників генетичного коду українського народу³. І сучасна академічна мідієвістика започаткувала розробку зазначеної наукової проблеми українського менталітету як категорії національно-історичної, звернувшись до аналізу переломної епохи в житті українства кінця XVI-XVII ст., котра цілком слушно визнається рубежем формування новацийних стереотипів на ментальному рівні⁴. Саме в цей період в українському суспільстві спостерігаються пошуки альтернативного кріпосницькому суспільству ідеалу соціальної гармонії, справедливого розв'язання земельного питання, що у ході Визвольної війни XVII ст. матеріалізувався у вигляді козацького ідеалу з культом особистої свободи, грома-

дянських цінностей індивіда, господарської самостійності, прагненням до національного і державного самовизначення⁵.

Цей ідеал був сприйнятий українським селянством, міщанами, нижчим духовництвом і в XVIII ст. став народним ідеалом демократичного громадського ладу - "Правди", "золотими вільностями", здобутими у боротьбі в часи Хмельниччини⁶.

Вважаємо, що не буде перебільшенням визнати 60-70 рр. XVIII ст. рубежом у формуванні політичної культури українства, коли цей ідеал громадського демократичного ладу та козацька держава вимагали від усіх станів Гетьманщини і Слобожанщини практичних дій у справі захисту їхніх соціально-політичних цінностей та власної держави. Маємо на увазі виборчу кампанію до Законодавчої комісії 1767 - 1774 рр., скликану Катериною II з метою перегляду застарілого російського законодавства.

Як відомо, зі своїм приходом до влади Катерина II ініціювала проведення політики освіченого монарха, водночас зробивши ставку на ліквідацію політичних автономій у складі Російської імперії. Розпочавши з ліквідації гетьманства (1764) і реформ Лівобережної України під орудою президента Другої Малоросійської колегії П.О.Румянцева, скасування козацького устрою Слобідської України і введення там кріпосницьких порядків (1765), Катерина II мала намір перетворити українські терени на звичайні провінції Російської імперії. До того ж, у 1764 р. спеціальним указом було створено Новоросійську губернію, до якої, порушивши територіальну цілісність Гетьманщини, було віднесено 10 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків. Урядовий план заселення Новоросії передбачав залучення значної кількості іноземних поселенців, причому суттєво обмежувались природна для Півдня українська колонізація: селянська і козацька. Згаданий план зачіпав інтереси й Запоріжжя, оскільки частина

його земель відводилася для іноземних переселенців. Катерина II вирішила скористатися станом-представницьким характером Законодавчої комісії 1767-1774 рр. і залучила до процесу виборів Україну, щоб надати реформам по її інкорпорації в Росію легітимного характеру.

Події 1767 р. засвідчили наявність у Гетьманщині й Слобожанщині гострих соціальних протиріч: між козацькою старшиною, яка перетворилася на нове панство, відреклась від ідеалів свободи і соціальної гармонії, і домагалася юридичного визнання за собою дворянських прав, утвердження кріпосницьких порядків, та всіма непривілейованими станами, що захищали інтереси дрібного виробника, які вимагали збереження особистої свободи і господарської самостійності. Фактично, у ході виборчої кампанії 1767 р. в Гетьманщині відкрито зіткнулися дві сили, що мали свої соціально-політичні програми реформ українського суспільства: елітарна /шляхетська/ та народна /егалітарна/.

При цьому українське шляхетство (козацька старшина) намагалось виступати у ролі захисника інтересів всіх верств українського суспільства з тим, щоб згуртувати їх у справі захисту "малоросійських вільностей". Однак його дії по створенню широкої опозиції намірам самодержавства ліквідувати Гетьманщину не були послідовними. Можна визнати, що зі своєю роллю політичного лідера шляхетство не справилося. Зіткнувшись з прямим опором представника царської адміністрації П.О.Румянцева намірам українського шляхетства врятувати автономію краю, побоюючись конфронтації з самодержавством у справі включення шляхетства у "герольдію" і визнання за ним земель, захоплених у козацтва, українська еліта залишається у полоні традиційної компромісної тактики: прихованої опозиції. Так, 1768 р. у чолобитній, поданій від імені усіх українських депутатів на ім'я Катерини II, вони обмежуються побажанням включен-

ня у новий кодекс законів Російської імперії спеціального розділу, де були б закріплені принципи автономії Гетьманщини⁸.

Організація виборів у Гетьманщині і Слобожанщині 1767 р, включаючи й міські вибори, у науковій літературі детально з'ясована⁹, що позбавляє автора статті зупинятись на цих сюжетах. Натомість є потреба зосередитись на з'ясуванні причин визнаної дослідниками політичної інертності міських виборців у справі захисту "малоросійських вільностей". Як не намагалось українське шляхетство Гетьманщини повернути на свою сторону козацьких і міських виборців, опускаючи в наказах колишні пропозиції про заборону селянських переходів та оформлення своєї станом замкненості, підтримуючи вимогу гарантувати чинність магдебурзького права, факт протистояння соціальних інтересів козацької і шляхетської України був очевидним. Це проявилось в час засідань Законодавчої комісії при обговоренні селянського питання та проекту "прав благородним"¹⁰.

Звертаючись до теми виборів 1767 р. у Гетьманщині, З. Когут доходить висновку, що козацтво, міщани і нижче духовництво захищали переважно свої станові права, вбачає головну причину їхньої політичної байдужості у тому, що згадані верстви навряд чи були обізнані з політичною кризою, яка загрожувала самому існуванню держави¹¹. Автор солідаризується з оцінками представників дожовтневої історіографії, що програма козацтва значною мірою була результатом діяльності шляхетства, яке активно редагувало козачі накази¹². Вважаємо, що редакторську правку старшинською верхівкою козацьких наказів не слід перебільшувати. Аналіз згаданих наказів переконує, що козацтво мало не тільки власну соціальну, а й політичну програму реформ¹³. Про це свідчить його незгода з тактикою бойкоту виборів, яку на перших порах відстоювало шляхетство. Крім того, у тих полках, де козацькі вибо-

ри не зазнали безпосередньої агітації шляхти /Київський полк/, поруч з критикою соціальної політики гетьманського уряду і самодержавства, зустрічаємо вимогу відновлення практики виборів гетьмана "вільними голосами". А той факт, що 1767 р. українська політична опозиція самодержавним планам інкорпорації Гетьманщини у склад Російської імперії не склалася, пояснюється тим соціальним протистоянням, яке мало місце між шляхетством і усіма іншими станами /козацтвом, селянством, міщанами/ ¹⁴.

Причина зазначеного антагонізму до гетьманської адміністрації, що його продемонстрували міста у час виборчої кампанії 1767 р., криється у соціальній політиці адміністрації, яка вже з кінця 50-х років XVII ст., всупереч юридичним гарантіям щодо автономії Лівобережної України, практикувала втручання в міське самоуправління, потурала захопленню міських ґрунтів козацькою старшиною, примушувала міщан виконувати державні повинності. Міста, не будучи представлені в Генеральній раді, були виключені з активного політичного життя Гетьманщини і мусили вдаватися до заступництва російських воєвод, що з військовими гарнізонами були у більшості міст Лівобережної України. Останні, будучи зацікавлені в обмеженні української політичної автономії, охоче виступали у ролі арбітра в протистоянні міських урядів з гетьманською адміністрацією, як правило, демонструючи свій захист інтересів міст. Ця недалекоглядна політика українських властей, які орієнтувалися в своїй політиці на козацькі та старшинські пріоритети і тим штовхали міста в обійми російських воєвод, була вкрай небезпечною в умовах політичної кризи Гетьманщини 60-х років XVIII ст, оскільки позбавляла її політичну еліту підтримки з боку міщан у захисті автономії краю ¹⁵.

Цю опозиційність і проросійські симпатії міст Лівобережної України намагався усунути останній гетьман К. Розумовський, ініціювавши широкий спектр ре-

форм з метою збереження й розширення політичної автономії Гетьманщини, коли, поруч із законодавчою та судовою реформами, передбачав і низку економічних перетворень, у здійсненні яких були зацікавлені й жителі міст. Зокрема, передбачалося впорядкувати податкову систему, уладнати проблему постойв російських військ у містах. Підтримку міст отримало скасування внутрішніх мит і системи відкупів ¹⁶.

Однак поза увагою гетьмана-реформатора залишилися судові позови міщан на незаконне привласнення козацькою старшиною міських земель, порушення муніципальних прав. К. Розумовський ще більше загострив відносини з міськими властями Києва, коли у 1751 р. повернув його під егіду Гетьманщини. Хоча твердість гетьмана у цій справі відповідала політичним інтересам України, однак його ставка на війта, що був за обмеження магдебурзького права, була програвною. У 1764 р. м. Київ за підтримки Катерини II домігся підтвердження магдебургії і вийшов з-під гетьманської юрисдикції ¹⁷. Тому новому генерал-губернатору Лівобережної України П. О. Румянцеву досить легко вдалося знайти підтримку у міст у проведенні реформ після швидкого розгляду судових позовів міст на козацьку старшину. Цьому сприяла створена ним спеціальна комісія "магистратских обид"; а також заборона полковим і сотенним адміністраціям затверджувати купчі на магистратські землі і втручатися у справи міського врядування ¹⁸. Водночас Румянцев збирав інформацію про сутність протистояння міст і гетьманської адміністрації і в своїй доповіді на ім'я Катерини II (1765) пропонував імператриці підтримати його заходи повернення магистратських земель, підтвердження прав міського самоуправління, а також рекомендував надалі посилити російський контроль над містами. Він вважав за доцільне видавати посвідчення для членів цеху, а також ввести 30% податок з їх майна, регламентувати кількість учнів у цехах ¹⁹. Зазначимо, що все це

знайшло підтримку Катерини II, як і практика соціального маневрування, до якої він вдався в час проведення виборів до Законодавчої комісії 1767-1774 рр., звинувачуючи в усіх негараздах Гетьманщини колишнього гетьмана К.Розумовського і його уряд. Усе це разом з маніфестом Катерини II про скликання Законодавчої комісії та зверненням генерал-губернатора до українських виборців, в якому наголошувалося, що ліквідація гетьманства має на меті проведення суспільних перетворень у Гетьманщині в ім'я "загального благоденства", викликали у міщан і козаків певні надії щодо реалізації їх соціальних прагнень.

Хоча шляхетство Гетьманщини й намагалося контролювати виборчу кампанію 1767 р., спрямовуючи її в русло опозиційності реформам по ліквідації української автономії, йому це вдалося лише частково. Найменшою мірою ці дії знаходили відгук у міських виборців. Окрім вище згаданих суперечностей, солідарність шляхетства з міщанами унеможлиблювалася і тією обставиною, що шляхта йшла лише на незначні поступки містам (підтвердження магдебурзького права, дозвіл на шинкування, звільнення від безоплатних державних робіт). Проте не підтримувалися вимоги міст про повернення забраних від них земель, заборону козакам і шляхті займатися торгівлею та промислами у містах без сплати податків магістратові. Слід погодитися з дослідниками, що у наказах міст Гетьманщини, переважали соціальні проблеми. Той факт, що міщани Гетьманщини, вибори яких, як і козацькі, контролювало шляхетство, що проживало у містах, оминули у своїх наказах гострі політичні проблеми, свідчать не про їх аполітичність, а про антагонізм у стосунках зі шляхетством. Тому у більшості наказів міст домінувала критика на адресу соціальної політики гетьманської адміністрації, а звернення до традиційних "малоросійських вільностей" переслідувало мету захисту їх вузькостанових інтересів.

Згадані документи мали виразну антишляхетську спрямованість й у своїй більшості містили протести проти практики захоплення феодалами міських земель, проти втручання козацької адміністрації у самоврядування міст /м. Погар, Стародуб, Полтава, Чернігів, Глухів/²⁰, і пропонували у Новому Уложенні передбачити підтвердження принципів міського самоуправління, повернення містам втрачених земель. При цьому міста, що зберегли магдебурзький статус (Ніжин, Погар, Стародуб, Чернігів), чекали від царизму нового його підтвердження, а ті, що вже його втратили або ніколи й не мали, домагалися його надання²¹. Останнє найбільшою мірою було властиве містечкам щойно заснованої /1764/ Новоросійської губернії: "быть купеческим правлениям в кои определяют из купцов в магистраты попеременно" /м. Орел, Архангельск, Миргород, Крилов, Крюків, Мишурін Ріг, Бахмут, Кременчук, фортеця св. Єлисавети/²².

У наказах містечок Слобожанщини зустрічаємо аналогічну вимогу, яка обґрунтовувалася небезпекою для них потрапити у "приватне володіння" козацької старшини, що за реформою адміністративного і військового устрою /1765/ урівнювалася у правах з російським дворянством і намагалася утримати за собою раніше захоплені міські землі²³.

Детальний виклад наслідків втрати земельного фонду, що тягло за собою загрозу для міщан стати кріпаками шляхетства, зустрічаємо у відповідях на анкету спеціальної міської комісії, яка була утворена в ході роботи Законодавчих зборів у 1768 році. Так, виявлені нами в архіві давніх актів Росії анкети з 27 пунктів, заповнені депутатами міст Полтави, Ізюма, Богодухова²⁴ /додаток №1/, одностайно вимагали заборонити на всеросійському рівні купівлю феодалами міських земель, а вже придбані чи незаконно привласнені негайно повернути у ведення магістратів, що матиме наслідком "процветание в торгах, рукоделиях и промыслах"²⁵.

Зазначимо, що соціальна програма українських міст збігалася з програмою міст Росії. У середині XVIII ст. у Російській імперії загострилися соціальні суперечності, пов'язані з формуванням буржуазії і пролетаріату. Жителі міст домагалися ліквідації всіляких обмежень у зайняттях торгівлею і промислами, вимагали від уряду усунути конкуренцію з боку інших станів, особливо дворян-підприємців і збагатілих селян²⁶. Окрім селянського питання, що стало головним у роботі Законодавчої комісії 1767-1768 рр., гостра полеміка розгорнулася навколо прав "другого роду людей" (міщан). Зокрема, на 33 засіданнях комісії депутати від купецтва, ремісників і дрібних торговців захищали проект оформлення їх монополії на торгівлю і промисли, необхідність запису в посад всіх селян і козаків, що займалися торгово-ремісничою діяльністю²⁷. Зазначимо, що міські накази Гетьманщини, Слобожанщини і Новоросійської губернії висловлювали аналогічні прагнення. Зокрема, в них доволі багато місця займали описи збитків міських платників податків через селян і ремісників, що "живут за ними (помещиками. - Авт.), владея при этом гражданскими домами, а от гражданских повинностей укрываются... от чего в цехах сделался крайний беспорядок"²⁸. Отож, міські виборці Гетьманщини намагалися позбутися конкуренції з боку селян, козаків і шляхти, аби вони, як висловилися виборці м. Погара, "из рук мещан торговых корыстей не вырывали и к себе не привлекали..."²⁹.

У новому зводі законів вони, як і міщани Росії, пропонували чітко визначити статус міського жителя, гарантувавши йому особисту свободу, право обрання членів магістрату, право власності на рухоме і нерухоме майно, виключне право займатися торгівлею³⁰.

Позиція купецтва була добре відома дворянській еліті, оскільки з 1760 р. в Росії працювала спеціальна комісія "о коммерции". Окрім прагнення визнання монополії купецтва на торгівлю і промисли, його верхівка

намагалася пристосуватися до кріпосницьких порядків, що стримували її ініціативу, домагалася поширення на неї дворянських привілеїв - володіння кріпосними, звільнення від рекрутської повинності і подушного податку, право носити шаблю³¹. Слід зазначити, що аналогічні вимоги містили й окремі накази міст Гетьманщини. Зокрема, заможна верхівка м. Погара і Полтави, посиляючись на єдність свого походження зі шляхетством, домагалися визнання за ними шляхетських привілеїв. Депутатів від цих міст обурило факт віднесення їх до категорії "среднего рода людей", що вони розцінили як фактичне зрівняння в правах з "мужиком"³². Не бажаючи бути "в равенстве со всякими подданными", вони наполягали на поширенні на них привілеїв шляхетного стану³³. Зміст цих привілеїв виразив депутат м. Полтави у відповіді на останній пункт анкети, спеціальної комісії про міста, яка діяла у рамках Законодавчої комісії 1767-1768 рр., пропонуючи звільнити "знатное купечество" від податків і повинностей³⁴. В той же час як більшість козаків від міст Гетьманщини визнавала правомірність оподаткування міщан та виконання ними загальнодержавних повинностей.

Дворянська Росія неоднозначно ставилася до ідеї монополії купецтва, міщан, на торгівлю і промисли, однак одностайно відкидала їхні дворянські амбіції. Більшість поміщиків, що традиційно вели своє господарство, виступала за різке обмеження селянської торгівлі. Вони погоджувалися з вимогами купецтва про дозвіл дрібної селянської торгівлі, як правило, тільки сільськогосподарською продукцією³⁵. В той же час дворянство, втягнуте у торговельно-промислову діяльність і зацікавлене у вільному відході селян на заробітки, захищало право вільної селянської торгівлі і підприємництва. Їхні депутати критичували вузьку становість вимог купецтва, наголошуючи на економічній невідгоді для держави примусових заходів заборони селянської торгівлі³⁶.

Шляхетство Гетьманщини, Слобожанщини та Новоросії, що активно практикувало торговельно-промислову діяльність, як в наказах, так і у виступах на засіданнях Законодавчої комісії 1767-1768 рр., також підтримувало тезу про необхідність узаконення вільної торгівлі і ліквідації митних зборів (з торгівлі сіллю, винокуріння), надання пільг у справі експорту сільськогосподарської продукції, заснування спеціального банку для дворян. Депутати від шляхетства Гетьманщини захищали право селянської торгівлі, чумацтво³⁷. Поміщики Новоросії, підтримуючи ідею вільної торгівлі на Півдні України, негативно ставилися до торгівлі купецтва сільськогосподарською продукцією³⁸.

Найбільшою активністю у захисті прав купецтва Новоросійської губернії відзначився депутат фортеці св. Єлизавети (нині м. Кіровоград) Михайло Белезлий. Він доводив правомірність існування великих земельних господарств купецтва у південному регіоні і пропонував урядові збільшити йому земельні наділи, визначені згідно з "Планом о заселении Новороссийской губернии" 1764 р. за рахунок зменшення наділів поміщикам і військовослужбовцям³⁹. Щоб зменшити селянську конкуренцію купецтву в торгівлі, пропонувалося збільшити наділи у Новоросії селянам "дабы они не вступали в торг". Згаданий депутат зарекомендував себе активним членом комісії "о среднем роде людей", що діяла в рамках Законодавчої комісії. Він підготував проект, що мав на меті економічний розвиток краю, де передбачалося звільнити міщан від постойів військ, будівництва фортець, скасувати численні митні збори, заснувати ремісничі цехи⁴⁰.

М. Белезлий відстоював ідею розмежування прав кожного стану, заборону селянам займатися торговельно-промисловою діяльністю. Його підтримав депутат м. Бахмута В. Селіванов⁴¹, а опонентами виступали депутати від державних селян і однодвірців Новоросії /М. Моренець, С. Бельченко, С. Мороз/.

Однак засідання комісії продемонструвало й факти солідарності українських депутатів у підходах до зовнішньої торгівлі. Коли депутат від Комерц-колегії С. Меженінов на засіданні комісії порушив питання про зосередження всієї зовнішньої торгівлі Росії у Санкт-Петербурзі для її централізації та державним контролем, всі депутати від українських міст одностайно заперечили доцільність такого кроку. Заборона торгівлі через кордони Гетьманщини трактувалася ними як порушення "малоросійських вільностей", що спричинить невинуваті економічні збитки, бо ліквідує традиційні сухопутні торговельні шляхи до західноєвропейських міст. Натомість їхні пропозиції зводилися до заснування у Новоросії порту і розширення торгівлі з Туреччиною, Молдавією та Кримським ханством⁴². Симптоматично, що у цьому питанні міських депутатів підтримали представники шляхетства Гетьманщини, Новоросії, Слобожанщини⁴³.

Залежне селянство України не отримало виборчого права на представництво у Законодавчій комісії 1767-1774 рр, однак його соціальні прагнення частково знайшли вираз у наказах козацьких та військових обивателів, міщан. Згадані категорії населення обмежились у наказах вимогами вузькостановими і не торкалися одної з найбільш гострих проблем суспільного життя Російської імперії, включаючи й Україну, - селянської⁴⁴. Так, у наказах козаків Гетьманщини зустрічаємо тільки вимогу про відновлення прав козацьких для тих, хто потрапив в особисту залежність до старшини. У наказах військових обивателів /колишніх козаків/ Слобожанщини селянське питання також не обговорювалося. Однак це не може служити аргументом на користь того, що для козацтва Гетьманщини і Слобожанщини, яке у середині XVIII ст. масово розорявалося і потрапляло в особисту залежність до козацької старшини, доля кріпосних селян не цікавила. Радше, це результат тиску на виборців з боку козацької адміністрації, що не бажа-

ла обговорення на всеросійському рівні її соціальної політики. Підтвердженням цього можуть слугувати відповіді на анкету міської комісії депутата м. Ізюма, де прямо засуджується соціальна політика самодержавства не тільки стосовно купецтва, а й селян. Згаданий депутат звертається до Катерини II з пропозицією зберегти у Слобідській Україні перехід для селян (скасований у 1765 р.), а також не перешкоджати поверненню українських поселенців зі слобід поміщиків Воронезької і Білгородської губерній, що у масовому порядку переводились у розряд кріпосних⁴⁵. Ці пропозиції не відповідали урядовим планам розв'язання селянського питання, представленим комісії генерал-губернатором Слобожанщини Є. Щербініним. Вони передбачали заборону селянських переходів, перепис усіх військових обивателів та обмеження їх переходів з провінції в провінцію, а також застосування насильницьких методів боротьби з втікачами (заслання, примусовий запис за поміщиками)⁴⁶.

З боку козацьких виборців Гетьманщини видима байдужість до селянського питання цілком слушно пов'язується дослідниками не тільки з контролем за ходом виборів зі сторони шляхетства, а й з побоюванням, що критика соціальної політики гетьманської адміністрації, включаючи сферу селянського питання, сприятиме царизмові у проведенні реформ і поширенні на українські землі російського законодавства⁴⁷. Тому і в час дискусії з селянського питання в Законодавчій комісії українські депутати, включаючи й представників козацтва і міщан, усунулися від участі у ній, що свідчить про досягнення компромісу зі шляхетством в ім'я захисту автономії Гетьманщини.

Тому у дискусії з селянського питання взяли участь тільки окремі депутати від міст Слобідської України і Новоросійської губернії. Зокрема, депутат м. Охтирки І. Дзюбін при обговоренні причини селянських втеч відкинув тезу дворянських депутатів про те, що вона

полягає у лінощах, і спрямовував дискусію у нове русло - з'ясування соціальних наслідків кріпосництва. Посилаючись на практику господарювання слобідської старшини, що збільшила побори з посполитих і вдалася до розорення і закабалення козаків, він кваліфікував ці дії, як такі, що сприяють економічному занепаду краю, включаючи й міста⁴⁸. У подальших своїх виступах І. Дзюбін навів численні факти утиску старшинською адміністрацією міщан Слобожанщини /обтяження їх незаконними повинностями, захоплення земель/. Він пропонував передбачити у новому кодексі законів юридичні гарантії недоторканності земельної власності козаків і міщан, механізм повернення цих земель з грошовою компенсацією їх власникам⁴⁹.

У тому, що колишні козаки Слобожанщини, включаючи й тих, що проживали у містах, не мали ілюзій відносно політики самодержавства, і прагнули скасувати чинність указу 1765 р. та відновити у всій повноті козацький статус з його гарантією особистої свободи, права на землю, вільного заняття торгівлею і промислами, свідчать відповіді на згадану міську анкету. Так, найбільш повно депутати відповіли на 27 пункт анкети: "какая есть гражданству вообщем тягость и что напротив того к облегчению и к приведению города в цветущее состояние служить может?"⁵⁰ Таку "тягость" вони вбачали у реформі 1765р. і зверталися до Катерини II з проханням відновити попередній козацький устрій Слобожанщини, оскільки її поселенці - козаки і селяни "испод польской области званы и вышли в государственную полковую службу, а не за помещиков в подданство"⁵¹.

Таким чином, вибори депутатів до Законодавчої комісії 1767-1764 рр. від українських міст та дані їм накази засвідчили поміркованість соціальної програми, орієнтованої на захист станових прав, переважно економічного характеру. Вона передбачала підтвердження самоврядування міст Гетьманщини, включаючи магде-

бурзьке право, а також поширення цього права на міста Слобожанщини і Новоросійської губернії; закріплення виключного права міщан на торгівлю і промисли, ліквідацію всіх митних зборів у Новоросії; протекціоністську політику у зовнішній торгівлі, яка включала б відкриття банку і заснування причорноморських портів, активізацію торгівлі з Кримом і Туреччиною.

Політична пасивність міщан Гетьманщини, продемонстрована ними в ході виборів, які проходили в критичний для української держави час, свідчили не про байдужість до її долі, а радше про протистояння з гетьманським урядом у питаннях здійснення соціальної політики у містах. Згубність такої політичної інертності і конфронтації в соціально-економічних питаннях з шляхетством і козацтвом була усвідомлена депутатами від міст Гетьманщини під час засідань Законодавчої комісії 1767-1768 рр. у Москві та Санкт-Петербурзі, коли вони узгодивши свої накази, подали спільно з депутатами від шляхти і козаків петицію на ім'я Катерини II з проханням підтвердити традиційні малоросійські вільності, включаючи політичну автономію козацької держави.

Виявлене в час засідань Законодавчої комісії збирання міських вимог Лівобережної, Слобідської України і Новоросійської губернії з соціальною програмою міст Росії, а також виразна антишляхетська спрямованість наказів та царистські ілюзії депутатів, дали підстави Катерині II дійти висновку про можливість швидкої інтеграції українських міст до структури імперії і поширити на українські міста чинність всеросійської грамоти 1785 р.

ПРИМІТКИ

¹ Місцеве та регіональне самоврядування України. К., 1995. Вип. 1-2.

² Горбатенко В. П. Місцеве самоврядування в Україні:

політологічний аналіз концепцій і сучасність: Автореф. дис...канд. пол. наук. К., 1995; Горбачов В. П. Місце самоврядування в Україні (за реформою 1870 р.): Автореф. дис...канд. ю. н. Х., 1995; Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. К., 1996; Делімарський Р. Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30 - 60 р. XVIII ст. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали третіх всеукраїнських читань. К. - Черкаси, 1993. С.201-205; Його ж: До питання прав про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва. //УІЖ. 1997. № 4.

³ Горбатенко В. П. Місцеве самоврядування... С. 15-16.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства кінця XVI- середини XVII ст. К., 1998; Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998.

⁵ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України у ході класової боротьби. Друга половина XVII -XVIII ст. К., 1998; Матяк В. Вплив Визвольної війни на суспільну свідомість українського етносу (у пошуках нових підходів до висвітлення історичних реалій.) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст... С. 207 - 227; Сас П. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: "права", "свободи", "вольності". // Там само. С. 46 - 53.

⁶ Сисін Ф. Хмельниччина та її роль в утвердженні модерної української нації. //УІЖ. 1995. № 4. С. 67 - 77; Шевченко Н. В. Соціальний ідеал селянсько - козацьких мас України у XVIII ст. і Г. С. Сковорода (історико- порівняльний аспект) //Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1989. Вип. 15. С. 63-69; Шевченко Н. В. Політична спадщина Богдана Хмельницького у суспільно-політичній думці України XVIII ст.// Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнарод. наук. конф., присвяченій 400 - річчю від дня народження великого Гетьмана. К., 1996. С. 210 - 217; Його ж: До питання про соціальний ідеал селянства та козацтва України другої половини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та

шляхи історичного розвитку... С.150-157.

⁷ Шевченко Н. В. Общественно-политическое движение на Украине в 60-70 гг. XVIII века: Автореферат дис... канд. ист. н. К., 1991. С.10-13.

⁸ Шевченко Н. В. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. К., 1991. С.149-157; Її ж: До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали V Всеукраїнських читань. - К. - Черкаси, 1994. С.66-70; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С.297-298.

⁹ Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. I; Авсєнко В. Г. Малороссия в 1767 г. К., 1864; Теличенко И. В. Основные нужды и желания малороссии в эпоху Екатерининской комиссии. К., 1891; Фавіцька М. М. Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах Законодавчої комісії в 1767 1774 рр. // УДЖ. 1969. №5. С.82-89; Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. № 7. С.71-77; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). К., 1996. С.65-89.

¹⁰ Сб. РИО. Т.36. С.355-356; Т.32. С.496-500.

¹¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). К., 1996. С.261.

¹² Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии... С.312.

¹³ Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). К. - Черкаси, 1994. С. 69.

¹⁴ Сб. РИО. Т.144. С.8, 21-22, 116-117; Наказы... С.73,

79; Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. №7. С.73.

¹⁵ Компан О. Міста України другої половини XVII ст. К., 1963;

Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII ст.- початку XVIII ст. К., 1959;

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. К., 1986. С. 104 -107;

Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. К., 1998. С. 63; Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. №7. С. 71-73.

¹⁶ Коваленко О. Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (до постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали четвертих Всеукраїнських українських читань). К. - Черкаси, 1994. С.186-192; Путро О. І. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво... Вип I. С.143-145.

Панашенко В.В. Кирило Розумовський. // Володарі гетьманської булави. К., 1995. С.537-538.

¹⁷ Делімарський Р. Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30-60 рр. XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку... С. 201-205; Климовський О. І. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // УДЖ. 1997. № 4. С. 76-81.

¹⁸ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин., 1913. Т.1. С.28-30; Його ж: Выборы и наказы Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч.1. С. 58-65.

Струкевич О. К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 - 80 років XVIII ст. (політико- адміністративна історія).

ивний аспект проблеми). К., 1996. С. 56-57.

- ¹⁹ Сб. РИО. Т.10. С. 11-12.
- ²⁰ Накази... С.72, 86-87
- ²¹ Накази... С.73-76, 86-87, 92-93, 101-109, 114, 120-121.
- ²² Сб. РИО. Т.144. С.85-93.
- ²³ Накази... С.81-82, 102-103, 116-119.
- ²⁴ ЦДАДА Росії. Ф.327. Спр.126. Арк 32-33.(зв).
- ²⁵ ЦДАДА Росії. Ф.327. Спр.227. Арк 4.
- ²⁶ Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов // Россия в XVIII веке. Сб. ст. М., 1982. С.205-211; Шмидт С.О. Внутренняя политика России середины XVIII века // Вопросы истории. 1987. №3. С.45-58.
- ²⁷ Сб. РИО. Т.8. С.41-42, 56-99, 147-160, 215-227.
- ²⁸ Накази... С.73, 103, 109.
- ²⁹ Накази... С.96.
- ³⁰ Накази... С.94-101; Сб. РИО. Т.144. С.3-7, 20, 35, 42 - 43, 52.
- ³¹ Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII века. //Россия в XVIII веке. Сб. ст. М., 1982. С.204-207.
- ³² Накази... С.99, 100, 117-118.
- ³³ Накази... С.99, 100.
- ³⁴ ЦДА України. Ф. 223. Сп.1. Спр.227. Арк.5.
- ³⁵ Троицкий С. М. Дворянские проекты о создании третьего чина. //Россия в XVIII веке. Сб.ст. М., 1982. С.192-204; Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII в. // Там само... С.204-217.
- ³⁶ Сб РИО. Т.8. С.110, 134, 219.
- ³⁷ Сб. РИО. Т.68. С.139, 158, 168, 194, 238-240, 252, 280 - 282, 303.
- ³⁸ Сб РИО. Т.93. 30, 34, 74; Т.8. С. 208-210.
- ³⁹ Сб. РИО. Т. 8. С. 119-120.
- ⁴⁰ Сб. РИО. Т.8. С.120-122.
- ⁴¹ Сб. РИО. Т.8. С. 211
- ⁴² Сб. РИО. Т.8. С.87-88, 116, 133-134.

⁴³ Сб. РИО. Т.8. С.52-54.

⁴⁴ Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України у ході класової боротьби (друга половина XVII - XVIII ст.). К., 1985. С.198-199; Фавицкая М. Н. Крестьянский вопрос на Левобережной Украине в документах Екатерининской комиссии о составлении нового Уложения. //Ученые записки Московского обл. пед. института. М., 1963. Т.127. С.59-86.

⁴⁵ ЦДАДА Росії. Ф.327, спр. 227.ЧІ. Арк. 90 (зв), 111 (зв.).

⁴⁶ Флоровський А.В. Из материалов по истории прикрепления крестьян в Южной России. Одесса, 1911. С.11.

⁴⁷ Авсеенко В. Малороссия в 1764 г. Эпизод из истории 18 века по неизданным источникам. К., 1867; Фавицька М. Н. Назв. праця. С.65; Когут З. Російський централізм і Українська автономія ... С.155-156.

⁴⁸ Сб. РИО. Т.32. С.360-363.

⁴⁹ Сб. РИО. Т.32. С.381

⁵⁰ ЦДАДА Росії, Ф.327, Спр.227. Ч.І. Арк. 90-90 (зв.), 111- 111(зв.), Спр.126. ч.І. Арк.33.

⁵¹ ЦДАДА Росії. Ф.327, Спр.227. Ч.І. Арк. 90,111.

Додаток №1

Анкета міської комісії, що діяла у складі
Законодавчої комісії 1764-1774 рр., надіслана
містам 2 вересня 1768 р.

//ЦДАДА Росії. Ф.342. Оп.1. Спр.126. Ч.1. Арк.32-33/зв.//

1. О положении города /какая земля, есть ли выгон для скота, производится ли для продажи хлеб?
2. Какая река в городе или озеро?
3. Расстояние от Москвы и Петербурга и от других провинциальных городов?
4. Сколько положенных в подушный оклад мужского пола/купцов и цеховых и разночинцев/ порозно?

51. Сколько иностранных купцов, художников, ремесленников? Какие капиталы купцы имеют?
52. В чем торг главный и промыслы?
53. Годовые ярмарки, торги.
54. Фабрики и заводы в городе ли имеются или за городом / и какое расстояние/?
55. Откуда на них материалы получают.
56. Куда бывает отпуск в продаже сделанных вещей на фабриках?
57. Имеются ли мельницы городские или помещиковы?
58. Есть ли городская рыбная ловля?
59. Мосты, перевозки и на какие средства содержатся?
60. Откуда получают пищу? Каковы ремесла и рукоделие города?
61. Что заимствует город из других городов?
62. Каким порядком собираются казенные подати и поборы, какая раскладка на жителей?
63. Каким порядком исполняются казенные службы города и сколько людей в них принимает участие?
64. Есть ли заграничная торговля и чем?
65. Есть ли кирпичные заводы?
66. Имеет ли город от государей жалованные грамоты, привилегии /сообщить точные списки/.
67. Известие о основании города.
68. Какой город /пограничный то в каком расстоянии от рубежа/
69. Есть ли училища, богадельни и иные публичные строения? И на каком содержании?
70. Есть ли аптека, доктор или лекарь и на каком содержании?
71. Имеет ли город особой герб городской и когда и кем пожалован?
72. Какая есть гражданству во общем тягость и что на против того к облегчению и приведению города в цветущее состояние служить может?

Додаток №2

Відповідь депутата м. Полтави на анкету
міської комісії /1768 р./ (Витяг)

ЦДІА України. Ф.223. Оп.1. Спр. 327. Арк 1-5.

п.1 "...а с другой стороны простиралась земля даже до украинской линии от шестидесяти восьмнадцати верст на которой здешних граждан деревни и хутора и в них хлебопашество и скотоводство, и тою землею владели восемь пять от разных обывателей по свободе в силе малороссийских прав... в оной земле за состоянием

От новороссийской губернии Екатерининской провинции штата, однак канцелярія заняла в назначенные сороко верств ниже так много, что затем нет к городу остается земель только от пятиосми верств... если эти земли отобраны будут, то здешние гражданские лица от них могут протерпеть крайнее несостояние.

п.4. "дачь чужестранных, и купцов, художников и ремесленных людей не имеется. Здешние же купцы на гильдии не разделяются поелику между ними бывают в их промыслах перемены. Что часто приходят одни в лучшее состояние, а другие бывшие в состоянии получают утрату в худшее состояние...

п.5. Торгуют вывозным товаром из Гданска, Шлезвиг, Цариграда и других турецких области городов, також российскими знатнейшими и мелочными товарами. Промысел имеют солью, маслом.

п.6. В год 4 ярмарки /9 мая, июля 20, 4 сентября/. Торги раз в неделю. Никаких сборов с торговли нет.

п.7. Фабрик, заводов нет.

п.14. Для содержания жители получают со своих экономий...

п.14. Производят ремесла по цехам: сапожные, кожаные, партияжное, кузнецы, серебрянных, дел, живописцы. Плотяние и стельмахи...

п.15. Промыслы: деготь, горячее вино, конотопленное масло, холст, канаты. Вожжи, разводят скот /лошади, овцы/.

п.19. Заграничные торги купцы имеют в Шлезвиге и Гданске. Торгуют быками, лошадьми разными закупленными товарами. А в Турции -маслом, холстом. Канатами, железными товарами.

п.24. Училищ особливых нет кроме, что в школах при церквах обучаются дети русской грамоты. При церквах не имеются богодельни по здешнему.

п.25. Аптека есть партикулярная, которую содержит отставной лекарь. И имеется определенный городской, лекарь на жалованных в год по 20 рублям с магистратских доходов.

п.27. Судимая своим правом называем магдебургским, а в земских делах теми же правами, что и шляхетство, почему и почитаются они отличными от прочих нижнего рода людей как то посполитыя владельческия... Следовательно они заслуживают отмены вольности и свободу в дачах и повинностей таковых и принадлежат оставлены нижнего рода людям, напротив сего сии граждане никакого отличия в службе не имеют, но равно поставляемые бывают с теми нижнего рода людьми податями и работами, а будучи гораздо повсему качеством отличного достоинства от нижнего рода людей чувствовать тем самым нужду, а в купеческих заграничных торгах, рукоделиях и промыслах препятствия помешательство. В сем городе к благосостоянию онаго вышен описанным обстоятельствам - людей в воинском многие владельцы протекцией под разными видами захватили в таком вольном городе. Имеют владельческих подданных кои совсем не числятся совсем гражданами, находятся с их семействами свободны от гражданских прав и узаконений, а прежде в данных городах Полтаве никогда не было владельческих подданных а население жили одни вольные люди...".

Світлана Богатчук

ФОРМУВАННЯ КАДРІВ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ В УКРАЇНІ

Соціально-економічні перетворення в Росії в другій половині XIX ст. (реформа 1861 р. та швидкий розвиток капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві) сприяли виникненню в Україні великої кількості вільної робочої сили. Вона складалася із найбіднішої частини селянства, що була змушена найматися на поденні роботи до поміщиків або, шукаючи роботу, йти з села. За підрахунками Лаврова Ю.П., у 80-х рр. XIX ст. з Воронежської, Курської, Орловської, Київської, Волинської, Подільської, Харківської і Чернігівської губерній щороку виходило на заробітки 1423854 чоловік [1]. У 1889 р. лише з Київської губернії (шести її повітів) пішло на заробітки 34380 чоловік, 17730 з них (51,6%) працювали на польові роботи, а 16750 (48,4%) - у промисловість, на залізниці та інші виробництва [2]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії - 191,5 тис. чол., Полтавської - 173 тис.чол., Харківської - 164,2 тис.чол., Чернігівської - 134,2 тис.чол., Подільської - 108 тис. чол. , а всього - 771,2 тис. чол.[3]. Велика маса обезземелених селян почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

Будівництво залізниць, що розпочалося в другій половині XIX ст., поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4]. На будівництво залізниць наймалися поодинокі, групами, цілими селами. В основному це були зубожілі селяни, які ще певною мірою, підтримували зв'язок і з сільським господарством. Вони працювали на спорудженні